

*Рула Н. В.,
здобувач кафедри української мови
та методики викладання фахових дисциплін
Бердянського державного педагогічного університету*

СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКИХ ГРАМАТИЧНИХ ПРАЦЯХ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОРІЧЧЯ

Анотація. У статті подано огляд українських граматичних праць кінця ХІХ – першої половини ХХ сторіччя, зокрема проаналізовано особливості історичного розвитку паратаксисту в складному реченні з позицій функціонально-категорійної граматики.

Ключові слова: складносурядне речення, формально-граматична організація речення, семантико-синтаксична організація речення, взаємозалежність частин, сполучник.

Постановка проблеми. Обґрунтування сурядності сьогодні зумовлене функційно-категорійним підходом у граматиці, що є ключовим у сучасній лінгвістиці. Категорія сурядності стосується внутрішньої сфери мови та, як зазначає М. Мірченко, характеризує досить нерівнорядну площину граматичних явищ і засвідчує багатомірність синтаксичних категорійних функцій [1, с. 215]. За сучасного опису складносурядного речення як базової структури, що реалізує категорію сурядності, мовознавці досліджують формально-граматичний, семантико-синтаксичний і комунікативний аспекти. У зв'язку з цим виникає потреба переосмислення історичного розвитку досліджуваного типу складного речення, що дало б змогу надати більш точне трактування цих синтаксичних конструкцій.

Серед праць, присвячених синтаксису української мови, значне місце посідають українські граматики та нариси з української мови кінця ХІХ – першої половини ХХ сторіччя, які хоча й були видані насамперед задля використання в шкільній освіті, проте невід'ємно пов'язані з виробленням теоретичних засад сучасної української літературної мови. «В історії речення та пов'язаних із ним граматичних категорій яскраво виявляються основні внутрішні закони розвитку тієї чи іншої мови. Притому, що способи побудови речення та його головні форми є найбільш стійкими елементами структури мови» [2, с. 39]. Здійснений нами огляд і аналіз літератури свідчить про те, що в сучасному мовознавстві бракує історіографічних розвідок, присвячених розвитку вчення про явища паратаксисту в складному реченні. Відсутність комплексного аналізу концепцій мовознавців, пов'язаних із паратаксистом у складному реченні та з особливостями його історичного розвитку, зумовлює актуальність пропонованої роботи.

Мета статті – висвітлити погляди авторів українських граматики і нариси з української мови кінця ХІХ – першої половини ХХ сторіччя на питання паратаксисту в складному реченні, проаналізувати особливості історичного розвитку вчення про складносурядні конструкції.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розвиток українського граматичного вчення й формування термінологічної бази синтаксису тісно пов'язані з виходом численних граматичних праць, що були видані як на території України, так і за її межами в кінці ХІХ – першій половині ХХ сторіччя. Поєднання історії мови та сучасного стану мовознавчої

науки дає змогу простежити в діячності мовний розвиток загалом і зміни в унормуванні граматичної термінології. Цінними для дослідників синтаксисту української мови є граматики П. Ковалева, І. Нечуя-Левицького, О. Синявського, В. Сімовича, С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера, Юрія Шереха.

У кінці ХІХ – першій половині ХХ сторіччя складносурядне речення не мало єдиного термінологічного значення. У граматичних працях того часу трапляються такі поняття: рівнорядно сполучені (або рівнорядно-сполучені) речення (термін С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера, О. Синявського), рівнорядно-зложені сполуки (термін В. Сімовича), паратактичні конструкції (термін Юрія Шереха) і складно-сурядні речення (термін П. Ковалева).

Про «рівнорядно сполучені» речення як такі, що складені з двох і більше головних, писали у «Граматиці руської мови» С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер. Закцентуємо, що автори не розрізняють граматичного та семантичного планів, ототожнюючи сурядність як формально-синтаксичну категорію й семантико-синтаксичні відношення в складносурядному реченні, для яких сурядність слугує лише основою. Мовознавці звертають увагу на велике значення для оформлення рівнорядності сполучників (за термінологією С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера, «злучники»), прислівників, а також «прислівникових додатків», наголошуючи, що «добором сих слів або виразів можемо також вказати на зв'язь, в якій рівнорядні речення до себе стоять» [3, с. 114]. У граматиці простежуємо спробу схарактеризувати сполучники за принципом семантичності/асемантичності, хоча ці терміни не трапляються в праці. Зокрема, сполучники *і*, «*тай*» потрактовані як такі, що найменше передають зв'язок між частинами складної конструкції та сполучають лише одну предикативну частину з іншою. Значення протиставлення найслабше виражає сполучник *а*, сильнішими в цьому аспекті є *але*, *а таки*, *а все ж таки*, *однак*.

С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер класифікують рівнорядні речення за змістовим наповненням і виділяють дев'ять типів семантичного зв'язку: «злучний», протиставний, причиновий, наслідковий, умовний, «замірний», «припустовий», порівняльний і часовий. Із вершин сучасного граматичного вчення можемо зауважити, що деякі речення, які в праці ілюструють той чи той семантичний зв'язок, є складнопідрядними. Наприклад, з-поміж рівнорядних конструкцій зі значенням умови запропоновано речення: «Коби розум та воля, то найдеться й доля» [3, с. 115].

За трактування рівнорядних речень, автори граматики зараховують до цього різновиду й так звані «стягнені» конструкції на взірць: «Жив собі чоловік і жінка (Жив собі чоловік + Жила собі жінка)» [3, с. 116]. Дослідники мотивують це тим, що розглядані конструкції насправді оформлюють два речення, які мають спільні слова, тому одна з таких однакових частин опущена.

У «Граматиці української мови» І. Нечуя-Левицького поняття складносурядного речення взагалі не трапляється. Говорячи про «складчасту» (складну) конструкцію, автор зазначає, що до її складу входять головне (незалежне) та додавальне (залежне) речення, далі подає опис лише складнопідрядних конструкцій. Єдиною згадкою про сурядність можемо вважати виокремлення супротивних і порядкових періодів під час опису цих синтаксичних одиниць. Автор зазначає, що частини «супротивних» періодів, які всі є головними, зв'язуються сполучниками «супротивними» – *а, але, насупроти*. Говорячи про порядкові періоди, вчений називає такі сполучники між частинами досліджуваної конструкції: *спочатку, спершу, потім, далі, згодом, потім згодом, переходя*, а також «замікальні» сполучники *врешті, нарешті* [4, с. 50].

Деякі уточнення поняття складносурядного речення знаходимо в «Граматиці української мови» В. Сімовича, у якій уже йде мова про так звану нерівнорядність змісту предикативних частин. Описуючи «рівнорядно-зложену» сполуку як таку, що складена тільки з головних речень, на відміну від «нерівнорядно-зложеної», де можна виділити головне й побічне речення, автор має на увазі лише граматичний бік досліджуваних одиниць [5, с. 399]. Однак за поділу «рівнорядно-зложених» речень за змістом В. Сімович зазначає: «Хоч головні речення у сполучці речень кожне для себе самостійне, але ж думками, змістом вони лучать ся зі собою» [5, с. 402]. На думку мовознавця, у деяких складносурядних конструкціях можна простежити залежність однієї частини від іншої. Автор граматики серед «сполук» (складносурядних речень) виділяє такі семантичні типи: єднальні, протиставні, часові (в граматиці це конструкції зі значенням послідовності дій, станів), причинові, наслідкові, порівняльні, «намірові», умовні, допустові, «висказові», «питайні», «висячальні» або з'ясувальні. Думка про семантичну залежність, на жаль, не була розвинена в наступних граматичних дослідженнях (окрім праці О. Синявського), а знаходить відгук тільки в кінці ХХ – початку ХХІ сторіччя в наукових розвідках І. Вихованця [6], Т. Масицької [7], Р. Христіанінової [8].

Хоча в граматиці В. Сімовича відсутній детальний опис «рівнорядно-зложених» речень, проте автор уперше в українській граматиці акцентує увагу на багатоконпонентних складних конструкціях із різними типами зв'язку (за термінологією В. Сімовича, «спійня речень»), для яких характерна рівноправність предикативних частин, що, своєю чергою, є підрядними до спільної головної частини. За сучасного опису синтаксичних одиниць, такі конструкції називаються складними багатоконпонентними реченнями з однорідною супідрядністю.

Грамматична праця О. Синявського «Норми української літературної мови» цінна тим, що в ній уперше зацентровано на взаємозалежності предикативних частин, хоча, ділячи за цим принципом усі складні речення на дві групи – «рівнорядно-сполучені» та «підрядно-сполучені», мовознавець уживає це поняття більш узагальнено: «... все це словосполучення-речення самостійного значіння не має, самостійно, незалежно від другого речення не існує і тільки разом із іншим чи навіть іншими словосполученнями-реченнями набуває значіння закінченого мовного ряду» [9, с. 315]. «Звичайно, ми не говоритимемо за такі рівнорядно-сполучені речення, що відокремлюються одне від одного великими розділовими знаками – крапкою, знаком оклику, знаком питання. Ми говоритимемо лише за такі рівнорядно-сполучені речення, що хоч і однаково самостійні і незалежні одно від одного, та все ж тільки всі разом викликають

цілком закінчений психічний акт, як і окремі закінчені речення» [9, с. 316]. Але водночас О. Синявський звужує, порівняно з попередніми граматичними працями С. Сміль-Стоцького і Ф. Гартнера, а також В. Сімовича, семантичні різновиди складносурядного речення та зазначає, що семантику причиновості, умовності, наслідку й «взагалі внутрішньої залежності однієї (частини – *Н. Р.*) від іншої» [9, с. 318] можна передати лише за допомогою підрядного зв'язку.

О. Синявський уперше починає говорити про неможливість чіткого поділу всіх складних конструкцій на складносурядні та складнопідрядні речення: «Як між простим реченням і реченням складним є такі перехідні словосполучення, що не дозволяють різко розмежувати їх між собою, так немає безумовної межі й поміж рівнорядно-сполученими й підрядно-сполученими складними реченнями. Та те буває лише в поодиноких випадках, бо ж типові речення того й того розряду досить виразні мають свої прикмети й особливості» [9, с. 316]. У функційно-категорійній граматиці такий перехідний тип між складносурядними та складнопідрядними конструкціями отримав назву синкретичних складних речень: підрядно-сурядних, сурядно-підрядних тощо [6; 10; 11].

П. Ковалів у «Граматиці української мови» вперше використовує термін «складно-сурядне речення» (правопис П. Ковалева) і зазначає, що «при сурядному зв'язку речення з'єднані як рівнозначні, незалежні одно від одного» [12, с. 124]. Мовознавець узагальнено аналізує складносурядні речення з єднальними, протиставними й розділовими сполучниками. Така класифікація досліджуваних синтаксичних одиниць за семантикою найбільш наближена до сучасних традиційних мовознавчих праць. П. Ковалів також характеризує безсполучникові конструкції, що можуть висловлювати однозначність явищ, послідовність або протиставлення, використовує на їх позначення термін «складно-сурядні речення безсполучникові». Внеском автора в розвиток синтаксичної науки є детальний опис принципів інтонації в складносурядних конструкціях.

Юрій Шерех у «Нарисі сучасної української літературної мови», на відміну від своїх попередників-граматистів, узагалі заперечує значеннєву та граматичну залежність між предикативними частинами складносурядної конструкції: «... в жадному випадку ми не знаходимо граматичного підпорядкування одного речення другому, та й самі відтінки значення більше окреслюють суб'єктивне ставлення, ніж позначають логічні категорії» [13, с. 108]. Цінним внеском у розвиток синтаксису є звернення уваги на багатозначність і невиявленість логічних зв'язків у деяких прикладах безсполучникових речень (асиндетоні). Нині такі конструкції зараховують до складних речень із недиференційованим типом зв'язку.

Юрій Шерех уперше говорить про такий різновид складносурядних конструкцій, як приєднувальні речення. Описуючи приєднувальний характер сполучника *та*, автор зазначає, що «він (сполучник – *Н. Р.*) показує головне не органічний зв'язок двох речень або членів речення, не присутню їхню єдність, а пізніше приєднання одного з них до його попередника, ніби малося на увазі закінчити мову на першому складнику, але потім у свідомості виринув і був доданий другий» [13, с. 103]. Щодо сполучника *та й* автор додає, що останній навіть більше підкреслює приєднуване речення, оскільки «він склався з двох однозначних сполучників» [13, с. 103]. Проте мовознавець розглядає ці сурядні конструкції серед єднальних речень, а не як специфічні.

Висновки. Поняття про складносурядне речення в українському мовознавстві пов'язуємо з граматичними працями П. Ковалева, І. Нечуй-Левицького, О. Синявського, В. Сімовича, С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера, Юрія Шереха. Автори перших граматичних праць подають досить узагальнені визначення досліджуваних речень, не розрізняючи формально-граматичну й семантико-синтаксичну організацію. У працях трох пізнішого часу (В. Сімович, О. Синявський, Ю. Шерех) закладено теоретичні передумови, які дали змогу новітнього потрактування сурядності та складносурядного речення (І. Вихованець, Т. Масицька, Р. Христіанінова). Знаходимо в проаналізованих працях перші спроби виокремлення синкретичних, специфічних, багатокомпонентних складних конструкцій, речень із недиференційованим типом синтаксичного зв'язку, хоча автори ще не використовують усталеної нині термінології.

Література:

1. Мірченко М.В. Структура синтаксичних категорій / М.В. Мірченко. – 2-ге вид., переробл. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 393 с.
2. Лядова Ю.В. Учение о сложном предложении в современном русском языке / Ю.В. Лядова // Филологические науки в МГИМО : сб. научных трудов / МГИМО(У) МИД России ; отв. ред. Г.И. Гладков. – М. : МГИМО-Университет, 2006. – С. 39–50.
3. Смаль-Стоцький С. Граматика руської мови / С. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер. – 3-е вид., переробл. – Відень : Накладом власним, 1914. – 202 с.
4. Нечуй-Левицький І.С. Граматика української мови : частка II (синтаксис) / І.С. Нечуй-Левицький. – К. : Друкарня І.І. Чоколова, 1914. – 94 с.
5. Сімович В. Граматика української мови / В. Сімович. – К. – Лейпціг : Коломия ; WINNIPEG MAN, 1919. – 587 с.
6. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис : [підручник для студ. філол. фак. вуз.] / І.Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
7. Масицька Т. Семантико-синтаксична взаємозалежність і формально-синтаксична взаємозалежність у складносурядних реченнях / Т. Масицька // Типологія та функції мовних одиниць : наук. журнал на пошану член-кореспондента НАН України Івана Романовича Вихованця / редкол. : Н.М. Костусяк (гол. ред.) та ін. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. – № 2 (4). – С. 116–129.
8. Христіанінова Р.О. Співвідношення змістів предикативних частин у складносурядних реченнях / Р.О. Христіанінова // Мовознавчий вісник : збірник наук. праць / відп. ред. Г.І. Мартинова. – Черкаси : ФОП Чабаненко Ю.А., 2016. – Вип. 21. – С. 118–126.
9. Синявський О. Норми української літературної мови / О. Синявський. – Львів : Українське видавництво, 1941. – 363 с.
10. Христіанінова Р.О. Складнопірядні речення в сучасній українській літературній мові : [монографія] / Р.О. Христіанінова. – К. : Інститут української мови ; Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – 368 с.
11. Шитик Л.В. Синкретичні об'єктно-обставинні відношення та засоби їх вираження в сучасній українській літературній мові : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.01.02 / Л.В. Шитик ; Український держ. педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 1995. – 230 с.
12. Ковалів П. Граматика української мови / П. Ковалів. – Мюнхен : Друкарня Дмитра Сажина, 1946. – 148 с.
13. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови / Ю. Шерех. – Мюнхен : Molode zytia, 1951. – 402 с.

Рула Н. В. Сложносочиненное предложение в украинских грамматических трудах конца XIX – первой половины XX века

Аннотация. В статье представлен обзор украинских грамматических трудов конца XIX – первой половины XX века, проанализированы особенности исторического развития паратаксиса в сложном предложении с позиций функционально-категорийной грамматики.

Ключевые слова: сложносочиненное предложение, формально-грамматическая организация предложения, семантико-синтаксическая организация предложения, взаимозависимость, союз.

Rula N. The Compound Sentence in Ukrainian grammar works of the late XIX – early XX century

Summary. This article provides an overview of Ukrainian grammar works of the late XIX – early XX century, in particular the peculiarities of historical development of parataxis in complex sentences.

Key words: compound sentence, formal-grammatical sentences organization, semantic-syntactical sentence organization, interdependence of parts, conjunction.